

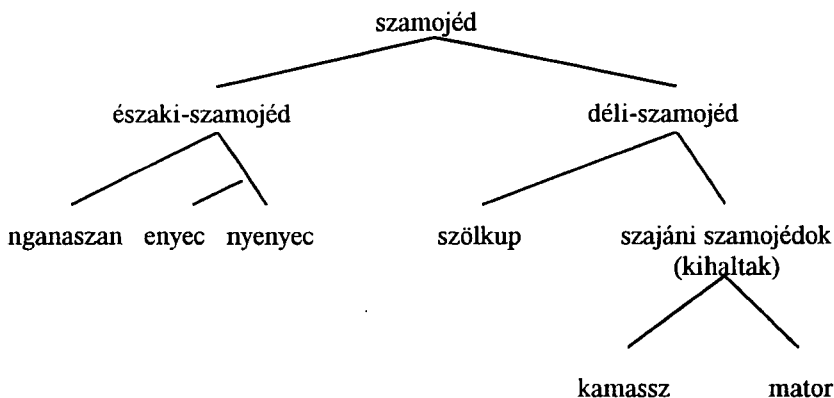
MELLÉKNEVEK A NGANASZAN NYELVBEN

SZEVERÉNYI SÁNDOR

1. Bevezetés

A nganaszan a magyar egyik legtávolabbi rokon nyelve, az uráli nyelvcsalád szamojéd ágába tartozik. Földrajzi értelemben is a legtávolabbi nyelvrokonaink a nganaszanok, a szibériai Tajmir-félszigeten élnek. Az anyanyelvi beszélők száma csupán néhány százra tehető, túlnyomó többségük az idősebb generáció tagja. A nyelvvesztés nagyon gyors, a fiatalok már nem beszélik a nyelvet. Kialakult írásbeliségük nincsen, a 90-es években történtek az első kísérletek egységes ortográfia megalkotására. A rendelkezésre álló írásos nyelvi anyag meglehetősen szűkös (többnyire szójegyzékek, néprajzi gyűjtések), a komolyabb nyelvészeti vizsgálatok csak az utóbbi évtizedekben indultak meg.

A szamojéd nyelvek családfája (Janhunen 1998: 459):

2. Mi a probléma a melléknévvel?

Az általános tipológiában a melléknévi szóosztály kérdése a mai napig nyitott. Ennek oka elsődlegesen abban rejlik, hogy a melléknévi kategória a világ nyelveiben általánosnak tekinthető, de mégsem univerzális. Az egyes nyelvek szófaji rendszerében elfoglalt helye szerint is sokszínűséget mutat.

(Így) a melléknévek kialakulása sem tisztázott kérdés. A következőkben Dixon és Bhat munkái alapján emelem ki a dolgozatom szempontjából legfontosabbnak vélt megállapításokat.

2.1. Dixon is megjegyzi (1997), hogy a melléknévi kategória általános, de nem univerzális, azaz vannak nyelvek, ahol nincsenek melléknévek. Ahol vannak melléknévek, ott nyílt vagy zárt szóosztályt alkothatnak.

Ha a melléknév szóosztálya zárt, akkor a melléknévek száma meghatározott. Ismerünk nyelveket, amelyekben a számuk nagyon alacsony, pl. 8 (Igbo. Nyugat-Afrika), de vannak olyan nyelvek is, ahol a számuk akár a százat is elérheti.

A nyílt melléknévi szóosztályok négy típusba sorolhatók:

- (a) a melléknévek grammatikai tulajdonságaik alapján nagyon hasonlítanak a főnevekhez; esetet, nemet, számot mutatnak (pl. latin, spanyol),
- (b) a melléknévek grammatikai tulajdonságaik alapján az igékhez hasonlítanak, pl. idő. aspektus (pl. maláj);
- (c) a melléknévek az igék és a főnevek grammatikai tulajdonságait kombinálják (pl. berber nyelvek);
- (d) a melléknévek grammatikai tulajdonságai különböznek mind az igéktől, mind a főnevektől (pl. angol).

A (c) és a (d) típus meglehetősen ritka, az (a) és a (b) általánosabb.

2.2. Bhat (1994) csoportosításának kiindulópontja némileg eltér Dixonétól. Két alaptétele:

- (1) olyan kritériumokat kell keresni, amelyek segítségével a melléknéveket el lehet különíteni a főnevektől, igéktől, ill. határozószóktól azokban a nyelvekben, ahol a melléknévek önálló szóosztályt alkotnak.
- (2) olyan kritériumokat kell keresni, amelyek meghatározzák a melléknévek („property words”) azonosságát vagy különbözőségét a főnevektől, az igéktől vagy mindkettőtől azon nyelvek esetében, ahol a melléknévek nem alkotnak önálló szófajt.

A második tétel tágabb értelmezést enged meg, itt a szemantikai megkülönböztetés az elsődleges, míg az első, szorosabb megfogalmazásnál a morfológiai és a szintaktikai ismérvek ugyanakkora súllyal esnek latba. A szerző két tétel alapján három ún. idealizált nyelvtípust (*idealized language type*) képzel el: melléknév – ige, melléknév – főnév és melléknév – határozószó szófajtnai kategóriákkal bíró nyelveket.

Bhat kiemeli, s magam is fontosnak tartom, hogy minden lehetséges kritériumot meg kell vizsgálni (*multiple criteria*).

Mivel az uráli nyelvekben a melléknevek vagy főszóosztály, vagy pedig a névszók egyik alosztálya (ennek megállapítása nem feltétlenül egzak), így minket most elsősorban a melléknév – főnév distinkció lehetséges kritériumai érdekelnek. Bhat alapján ezek a következők lehetnek:

1. ún. "property concept"-t jelöl \leftrightarrow konkrét dolgot, tárgyat, jelenséget jelöl
2. a tulajdonságot hangsúlyozza \leftrightarrow a tulajdonság hordozóját hangsúlyozza
3. meghatározott szemantikai prototípust jelöl
4. függ a főnévi fejtől \leftrightarrow független (fej)
5. fokozás
6. deriváció
7. inflexió
8. összehasonlítás
9. klitikumok viselkedése
10. exklamáció
- 11–12. jelzői szerep, ill. predikatív szerep

3. Melléknevek az alapnyelvben?

Ha az uralisztika felől, összehasonlító történeti szempontból vizsgáljuk a szóosztályokat, akkor felmerül a kérdés, hogy a melléknévi kategória mikor és hogyan alakult ki, feltételezhető-e, hogy az alapnyelvben (akár az uráliiban, akár a szamojédban) a melléknevek elkülönülése már megindult. Ezzel kapcsolatban két kutató véleményét idézem. Juha Janhunen a szamojéd nyelvek kiváló ismerője szerint (1982) a szókészlet legnagyobb része már az uráli alapnyelvben egyértelműen főnevekre és igékre osztódott, és mindkét szóosztálynak kiterjedt morfológiai és szintaktikai jellemzői voltak. A morfológiai kritériumok azonban nem elegendőek egyéb alosztály megkülönböztetéséhez (úgy mint a melléknevek és számnevek). Szamojéd etimológiai szótárában (SW) ugyan rekonstruál melléknévi alapjelentésű szavakat, de többnyire főnévi jelentéssel együtt. Mindössze három képzett melléknevet tart számon:

(a) * <i>ārā</i> 'Grösse'	der. * <i>ārkā</i> 'gross' (SW:19)
(b) * <i>pirā</i> 'Höhe'	der. * <i>pirkā</i> 'hoch' (SW:125)
(c) * <i>kuntā</i> 'Länge, lang'	der. * <i>kuntākā</i> (-) (? ~ * <i>kuntāk-</i>)
'weit, entfernt' (SW:78)

Mindhárom szónak megtalálható a folytatása a nganaszban.

- (a) A ‘nagy’ jelentésű szónál az SW nem említi nganaszan megfelelést, noha már többen felfigyeltek a nganaszan *ɲarka* ‘medve’ szó hangalakjához hasonlóására, ami hangtanilag szabályos folytatása lenne a PS alaknak. Azt már Helimskij is megállapította, hogy a Janhunnen által rekonstruált **wārka* ‘Bär’ (SW: 170) alapjelentésű szó, amihez a nganaszan adatot is kapcsolja, minden bizonnyal helytelen (Helimskij 1986: 130). A ‘nagy’ jelentésű szót talán tabuszóként kezdték használni a medvére, de erre nincsen megbízható adat (Pusztay 1985: 99; Tereščenko 1967: 123–124). Ha a ng *ɲarka* képzett is, mára már a képzés elhomályosult.
- (b) A ‘magasság’ jelentésű szó PS képző nélküli alakjának nganaszan folytatása Castrénnál még *fira*, de már megjelent a képzővel ellátott *firagá* szó is (fonologikus alak: *hirəgəə*). Ma már csak a képzett alak használatos. Az SW a nganaszan képzett alakot nem tekinti ősinek. Lehtisalo ellenben (1936: 340) egy PS **-ke* denominális melléknévképzőt rekonstruál, aminek a nganaszan folytatása *-gəə*.
- (c) A ‘hosszúság, hosszú’ szó esetében az SW ősi képzéssel számol ott, ahol a mai nganaszan alakban is kimutatható a képző. A *kuntagā* (Castrén) szónak ? < **kuntākā-jā* ~ *kuntagūa* ? < **kuntākā-jā* alakját rekonstruálja.

Janhunnen adatai alapján nem zárható ki egy esetleges PS **-kV* képző megléte, de azt is el kell ismerni, hogy ez a feltevés további megerősítést igényel.

Legutóbb Anneli Pajunen (1998: 59–109) foglalta össze az uráli főszóosztályokról elmondottakat. A szamojéd nyelvek közül a nyenyecet vizsgálta (mivel ez a legjobban adatolható és leginkább kutatott szamojéd nyelv). Következtetése szerint úgy tűnik, hogy az ige és a főnév a szamojéd nyelvekben külön szóosztályt képez, de a melléknévek, legalábbis a nyenyecben nem alkotnak *egyértelműen* külön főszóosztályt. Az uráli nyelvekben szemantikai és alaktani kritériumok alapján megkülönböztetjük a főnevek és az igék kategóriáját, tehát ezek a nyelvek nem állnak ellentétben a kérdéses szóosztályok univerzalitásával illetően. Ugyanezen kritériumok elegendők a finnugor nyelvekben a főnevek és a melléknévek elkülönítéséhez, a szamojéd nyelvek esetében azonban más a helyzet („samojedikielten tilanne saattaa olla toinen”). Itt a szóosztályok kérdésével foglalkozó szakirodalom megállapításai nem elégségesek.

4. Miért problémás a szamojéd nyelvek szófaji rendszere?

A szamojéd nyelvek ismerik a névszó predikatív ragozását (ez a finnugor nyelvek közül csak a mordvinban található meg), azaz állítmányi szerepű névszók igeragokkal való ellátását. Ezt a jelenséget sokáig úgy értékelték, hogy ezekben a nyelvekben a két főszóosztály, az ige és a névszó elkülönülése nem ment teljesen végbe, így további alosztályok megállapítása még nehezebb. Hajdú Péter (1975) tanulmányában azonban kimerítően foglalkozik a kérdéssel, megvizsgálva nemcsak a szamojéd nyelveket, hanem a térség majd minden nyelvéből említ példákat. Véleménye szerint nomenverbumok a szamojéd nyelvekben nincsenek, hanem a jelenséget alternáns tőmorfémák meglétével magyarázza. Az igésített névszó a nyenyecben mód, a nganaszanban és szölkupban mód- és idővonatkozásaitól megfosztott.

Hajdú összességében megállapítja, hogy nem értékelhető úgy a jelenség, hogy az ige és a névszó közötti határok ezekben a nyelvekben ingatagok, összemosódnak.

4.1. Melléknevek a szamojéd nyelvekben?

Az eddigi szófajtani vizsgálatok elsősorban inflexiós és kisebb mértékben szintaktikai szempontok figyelembevételével történtek. Ezek alapján a szamojéd nyelvekkel kapcsolatban általában az az álláspont alakult ki, hogy a főnév és a melléknév közötti különbség a derivációban mutatkozik meg. Ugyanakkor ennek részletes vizsgálata még nem történt meg.

Röviden tekintsük át a nganaszan két legközelebbi rokon nyelvének mellékneveiről írottakat. A nyenyec nyelv szóosztályaiival Tapani Salminen foglalkozott részletesebben az utóbbi időben (Salminen 1993; 1998a; 1998b). Ő két fő (morfológiai) szóosztályt állapít meg: igét és névszót. A melléknevek, számnevek és névmások (kivéve a személyes névmásokat) morfológiai szempontból (itt igazából inflexióra gondol) nem különböznek a főnevektől, néhány derivációs típust kivéve, amelyeket azonban nem részletez. Fontos megjegyezni, hogy Salminen jelentéstani kritériumokat nem vesz figyelembe.

Az enyec nyelv mellékneveiről Sorokina írt rövid tanulmányt (1985: 73). Ő a melléknévi kategóriát a szamojéd nyelvekben újabb eredetűnek tartja. Csoportosítása főleg szemantikai és derivációs szempontú. Véleménye szerint vonatkozó melléknevek nincsenek az enyecben, hanem ezt a kategóriát a szubsztantívum/főnév melléknévi alakjaival fejezik ki (tehát tulajdonképpen mégiscsak vonatkozó melléknevek).

A minőséget kifejező mellékneveket két csoportja osztja: képző nélküli és képzett melléknevek. A képző nélküli (*primary*) mellékneveken

belül elkülöníthető egy olyan csoport, amelynek szavai történetileg ugyan képzővel vannak ellátva, de a mai nyelvben a képzés már elhomályosult, így e szavak képző nélkül nem fordulnak elő. A képző nélküli melléknevek között vannak olyanok, amelyek melléknévi és főnévi (*qualitative and substantival meaning*) jelentéssel is bírnak.

5. A nganaszan melléknevekről és a minőséget jelölő melléknévképzőkről

Dolgozatom második részében a minőséget jelölő melléknévképzőket és a velük képzett melléknevek töveit vizsgálom meg írásos anyagok alapján. Nem foglalkozom a képző nélküli melléknevekkel, pl. *bah'a* 'rossz', *nəŋhə* 'rossz', *lišū* 'lusta', *ŋanuə* 'igazi', a vonatkozó melléknevekkel és a moderatív képzős melléknevekkel. Először tekintsük át a nganaszan melléknevekről és a vizsgált képzőkről az eddigi véleményeket.

5.1. Helimski (1998) szűkszavúan nyilatkozik a melléknevekről. A főnév és melléknév közötti szemantikai különbség szerinte a derivációban mutatkozik meg, de szintaktikai és inflexiók szempontból megegyeznek. Csak néhány melléknévképzőt említ. A minőséget jelölő (*qualitative*) képzők közül a -KƏƏ és a ^{-L}L^oKU_o képzőket, a vonatkozó (*relative*) melléknévképzők közül pedig az -Ə és -ƏD¹Ə képzőket.

5.2. A Mikola Tibor által tervezett nganaszan morfológiai szótár a következő minőséget kifejező melléknévképzőket veszi fel:

-gəə	minőség / állapot / melléknév
-ko / -kuo / -jko / -jkuo	színnév / melléknév
-ka	melléknév

5.3. Wagner-Nagy Beáta (2001) nganaszan képzőmonográfiában Mikola felosztását követi, s Helimskihez hasonlóan a mélyszerkezeti alakokat adja meg:

-KƏƏ
-"KA
- ^o KUƏ; -JKUƏ

5.4. Tereščenko (1979: 117–121) a mellékneveket szemantikailag két csoportba sorolja: (1) minőséget jelölő melléknevek (*kačestvennye imena prilagatelnye*), (2) vonatkozó melléknevek (*otnositelnye prilagatelnye*). Az első csoport alaktanilag lehet képző nélküli, ill. képzett. A képző nélküli

melléknevek száma csekély. Egy részüknek főnévi jelentésük is van:

sijr 'fehér; jég, só'

Mivel a vonatkozó melléknevekkel és a moderatív melléknévképzőkkel e dolgozat keretei között nem foglalkozom, így most Tereščenkónak csak a minőséget kifejező melléknévképzőkre vonatkozó felosztását ismertetem.

Tereščenko a képzett melléknevek esetében a következő képzőket különíti el: *-gə*, *-ko/-kuo*, *-ka* és *-ŋkə*.

A *-gə* képzővel jelentős számú melléknevet találunk. Ugyanaz az alak főnévi és melléknévi, ill. melléknévi és határozószói jelentésben is előfordulhat:

főnév – melléknév:	<i>səŋkəgə</i>	'súly; nehéz'
	<i>hojməgə</i>	'az éjszakák sötétje; sötét'
melléknév – határozószó:	<i>holegə</i>	'könnyű; könnyen'
	<i>d'ürəgə</i>	'mély; mélyen'

A *-gəə* képzős melléknevek általában tartós állapotot, tulajdonságot jelölnek:

	<i>hekəgə koru</i>	'meleg ház'
de:	<i>hekutiə bʲ"</i>	'meleg víz'

A *-ko/-kuo* képző gyakran egy *-j-* komponens segítségével kapcsolódik a tőhöz és elsősorban színnevek és alaknevek képzésében vesz részt.

tusajko 'sötét, fekete'

A *-ka* melléknévképző (Tereščenko nem ír bővebben, csak példákat említ):

miinika 'közeli'

A *-ŋkə* képzőnél is csak néhány példát említ, ezek többnyire kétszótagúak. Hozzáteszi, hogy főnevet is lehet vele képezni. Itt azonban Tereščenko kicsinyítőképzős alakokat hoz, vagy olyan alakokat, ahol a végződés a tőhöz tartozik, tehát nem képző. Ugyanez a helyzet a *-ŋku/-ŋkuo* képzős alakok esetében.

5.5. E. P. Bol'dt az előzőektől eltérő módon csoportosít (1989: 38–41).

Véleménye szerint *-ga* (ugyanaz, mint Tereščenkónál a *-gəə*), *-ko* és *-ka* képzők egy képző variánsai. Érvei a következőkben foglalhatók össze:

- (a) Sok olyan szót találunk, amelynek két variánsa van, tehát szerinte a *k~g* váltakozásnak nincs szerepe:

dika ~ *diga* 'hegy' (fonologikusan: *d'ikə*)

karča-ka ~ karča-gā 'szilárd, kemény'

- (b) A főnévi töveket Bol'dt szerint két fonetikai osztályba lehet sorolni: (1) a magánhangzós tövek, (2) *m, η, j, r* és a " végződésű tövek. A *k-* elemű képzők a (2) csoporthoz kapcsolódnak, a *-ga* variánsuk az (1) csoporthoz:

nijko 'izzadó, verejtékes'
nimka 'neves (névvel ellátott)'
(fonologikusan: *nimkə*)
kataga 'fényes'

- (c) A képzők vokalizmusa kapcsán megjegyzi, hogy az *a/ə* váltakozás általános a nganaszanban.

5.6. A nganaszan fokváltakozásról és tőtípusokról. Bol'dt véleményének kritikája.

A nganaszan nyelvben nagyon szigorú és bonyolult mássalhangzó-változások működnek, amelyek a *k ~ g* fonémák váltakozását is érintik. Most Helimskij (1994: 197–210) alapján röviden ismertetem a legfontosabb a szabályokat.

A ritmikai fokváltakozás (*ritmičeskaja gradacija*) a morák számától függ¹. Öt mássalhangzót (H, T, K, S, S') és öt mássalhangzó-kapcsolatot (MH, NT, DK, NS, NS') érint. Páros moraszám után gyenge, páratlan moraszám után erős alak mutatkozik: *h ~ b, t ~ d, k ~ g, s ~ d', š ~ d', mh ~ h, nt ~ t, ηk ~ k, ns ~ s, nš ~ š*.

A ritmikai fokváltakozás után a szillabikus fokváltakozás (*slogovaja gradacija*) fejti ki hatását, de csak a ritmikai fokváltakozás után erős fokban maradt alakokon, így nem érinti a mássalhangzó-kapcsolatok gyenge fokaként létrejött mássalhangzókat. A fokváltakozott mássalhangzó-kapcsolatok különböznek a ritmikai gradáció nyomán kialakult gyenge foktól: *mh ~ mb, nt ~ nd, ηk ~ ηg, ns ~ n'd', nš ~ n'd'*.

¹ 1 mora: rövid magánhangzó (*nj* 'nő', *baη* 'kutya')

2 mora: két rövid magánhangzó (*basa* 'vas, fém'), hosszú magánhangzó (*kaaη* 'patak'), diftongus (*hiə* "sokuj", *m'ai* 'meny')

3 mora: *kəəlǰ* 'könny', *satüə* 'üszök'; 4 mora: *kətud'əmu* 'legelő', *kümaa''ku* 'késecske', *kuəbuə* 'halott' stb.

moraszám	ritmikai fokváltakozás	szótag	szillabikus fokváltakozás
PÁROS	ERŐS	NYÍLT	ERŐS
PÁROS	ERŐS	ZÁRT	GYENGE
PÁRATLAN	GYENGE	NYÍLT	ERŐS
PÁRATLAN	GYENGE	ZÁRT	GYENGE

A nganaszban a töveket három csoportba soroljuk (Helmiskij 1994: 200–201):

S1, vagy egyes szám nominatívuszi tő (*kuhu* ‘bőr’, *ma* ‘sátor’).

S2, vagy egyes szám genitívuszi – többes szám nominatívuszi tő.

Mind a két esetben egy szóvégi mássalhangzó lekopásáról van szó (SgGen **n*, PINom **t*). Amennyiben a fokváltakozásban részt vevő hangok (lásd feljebb) szerepelnek a tőben, hangváltozás következik be, pl. *kubu* ‘bőr’ SgGen (∅), *maðə* ‘sátor’ SgGen (∅).

S3, vagy többes szám genitívuszi tő. A lekopott **j*+**t* miatt ebben az esetben is be-következhetnek hangváltozások a tőben, pl. *kubu* ‘bőrök’, *maði* ‘sátrak’ PINom (**t* > ”).

Tehát, amikor Bol’dt azt mondja, hogy a *k* ~ *g* változásnak nincsen szerepe, az első és a második tövet „mossa össze” (ezzel tulajdonképpen az SgNom és az SgGen közé tesz egyenlőségjelet). A tövek besorolásánál (b pont), szintén a fokváltakozás szabályait hagyja figyelmen kívül, bár azt ő is észreveszi, hogy közvetlenül mássalhangzó után a fokváltakozás szabálya nem lép érvénybe.

5.7. A nganaszban minőséget jelölő melléknévképzők

A következőkben megvizsgálom, hogy a három szótagú melléknévek esetében melyik tőtípus vesz részt az egyes képzőknél. Döntésemet azzal indoklom, hogy megfelelő mennyiségű anyag hiánya miatt már annak az eldöntése is gyakran problémát okoz, hogy kétszótagú melléknév esetén a második szótag a tőhöz tartozik-e, avagy képző. Ilyenek például:

<i>maŋkə</i>	‘szegény’
<i>həŋkə</i>	‘sötét’
<i>d’əŋkuo</i>	‘fehér /kutyal’

A *maagəə* ‘kemény, erős’ szó esetében például tudjuk, hogy tunguz átvételről van szó, és a tunguz alak végződését mutatja (Futaky 1983: 158), tehát ebben az esetben bizonyos, hogy a szó képzett. Nehezíti az elemzést, hogy analógiával is számolni kell. Például tudjuk, hogy a *-jkia* moderatív képző

mindig a *-gəə* végződésű melléknevekhez kapcsolódik:

merəgəə 'gyors' *merəgəəjkia* 'nagyon gyors'

Ez azonban még nem jelenti, hogy a *-gəə* végződést minden esetben képzőként kell értelmezni, amikor ez a képző követi (pl. *maagəəjkia* 'nagyon kemény, erős').

Tehát akkor vizsgáljuk meg az előbb bemutatott képzőket! Először tekintsük át a *-CV* alakú képzőket, ahol a C *k* vagy *g*. A ritmikai fokváltakozás szabályai szerint a harmadik moránál (jelen esetben a képzőben) gyenge foknak kell jelentkeznie, tehát a *k* ~ *g* fonémák közül az utóbbiak.

(C)V(C)CV-CV

(a) *CVCV-gV*

k	<i>hekəgəə</i>	'meleg'
s	<i>česəgəə</i>	'hideg'
t	<i>t'utagā</i>	'zsíros, kövér' (Castrén)
nk	<i>jankagā</i>	'szürke, fehéresszürke' (Castrén)
	<i>səŋkəgəə</i>	'nehéz'
nt	<i>jontagā</i>	'lassú' (Castrén)
	<i>kuntəgəə</i>	'messzi, távoli'

A töben (2. szótag) erős fokot találunk, míg a harmadik szótagban (azaz a képzőben) gyenge fokot. Ez a várakozásunknak megfelel.

(b) (C)VCV-kV'

b	<i>d'abako</i>	'piros'
	<i>tubako</i>	'feszés, szoros'
d'	<i>d'öd'ako</i>	'szürke, zöld, zavaros'
	<i>tod'ako</i>	'sárga, barna'
g	<i>ňugako</i>	'görnyedt, hajlott hátú'
nd	<i>d'ündaka</i>	'horgas, kampós'
mb	<i>d'ömbako</i>	'lapos; lapos v. tönpe (orr)'

Itt fordított a helyzet, a töben gyenge fok van, míg a képzőben erős fokot, azaz *k*-t találunk. Helimski és Wagner-Nagy ezt a mélyszerkezetben található ún. kvázikonzonánssal magyarázza ($^{-}KU\Theta$), ami megakadályozza a fokváltakozást. Tehát például a *d'abako* szó mélyszerkezete a következőképpen néz ki: $D^1AHA^{\circ}KU\Theta$. Ez elfogadható magyarázatnak tűnik, ugyanakkor arra már nem tudunk felelni, hogy mitől függ ennek a konzonánssnak a felszíni szerkezetben ($-JKU\Theta$) való megjelenése. Sőt, további kérdések merülnek fel a két alakváltozat megkülönböztetését illetően, de erről majd az egyes képzők részletesebb bemutatásánál lesz szó.

(C)V(C)CV-ikV(V)

(a) CVCV-jkV(V)

ś	<i>liśaikā</i>	'lusta' (Castrén)
s	<i>tusajko</i>	'fekete, sötét'
b	<i>d'abijkuə</i>	'szószátyár, fecsegő (boltlivij)'
nd	<i>ləndujko</i>	'gyenge, hervadt, fonnyadt'
mb	<i>simbajko</i>	'sima, sík'

Amint látjuk, azokban a szavakban, ahol a képző felszíni szerkezete *-j-t* tartalmaz (hozzáteszem: korántsem biztos, hogy mindig a képzőhöz és nem a tőhöz tartozik), a fokváltakozás vegyes képet mutat. A fokváltakozás szabályai szerint gyenge foknak kellene a tőben jelentkeznie, ám ez nem minden esetben történik így.

5.8. Milyen szófajú a tő?

Miután alaktanilag sikerült a *-g* és a *-k* mássalhangzót tartalmazó képzők között különbséget tenni, a következőkben azt nézem meg, hogy az ezekkel a képzőkkel ellátott szavak tövei milyen szófajúak. Mivel a minőséget jelölő melléknévképzőkkel ellátott szavak töve passzív és a képzők nem produktívak, így még annak a megállapítása is nehézségbe ütközik, hogy a képző denominális vagy deverbális-e, funkcióbeli különbségek megállapítása pedig nem lehetséges.

5.8.1. A *-gəə* képző

Valószínűleg már nem produktív, ugyanakkor frekventált, gyakori képző. Az orosz jövevényszavak már nem veszik fel. Gyakoriságából arra következtethetünk, hogy produktivitását a másik két képzőnél valószínűleg később veszítette el. Viselkedésének legfontosabb jellemzői:

(1) A *-gəə* helyett előfordulhat a folyamatos melléknévi igenév képzője:

tasa-gā 'keserű' (Castrén) *tasū-tūo* 'ua.'

A két alak használata között eddig funkcióbeli, vagy szintaktikai különbséget nem sikerült megállapítani. Előbbi a tulajdonság tartósabb meglétét fejezi ki.

(2) Megvizsgáltam, hogy a nganaszan legközelebbi rokon nyelvében, a nyenyecben ugyanazon tő esetében ugyanazzal a jelentéssel milyen morfémát találunk a nganaszan képző helyén. A leggyakrabban nomen possessoris képző jelentkezik:

ng *t'utagā* 'zsíros, kövér' (Castrén) nye *tu-cawej* 'zsíros'
→ PS 'zsír'

ng *d'erəgəə* 'kövér' nye *jur-cawej* 'zsíros, zsírral'
 → PS 'zsír'

Máskor a nyenyecben a melléknévi igenév képzője szerepel:

ng *nikəgəə* 'erős' nye *nixi-ta* 'erős'

(3) Helimski megjegyzi (1998: 497), hogy a minőséget jelölő melléknevek egy csoportjának három alakját lehet megkülönböztetni:

attributív-pozitív *tanəgəə* 'széles ATTR.'

kəə'ükü 'rövid ATTR.'

attributív-komparatív *tandud'a* 'szélesebb'

kəimd'a 'rövidebb'

predikatív *tand'a* 'széles PRED.'

kəim 'rövid PRED.'

Azaz a *-gəə* képző mintha a melléknév attributív mivoltát jelölné morfológiailag. Ez a jelenség nem általános az uráli nyelvekben (noha az egyes nyelvek mutatnak hasonló jelenségeket, a magyarban például predikatív-attributív alakpárnak lehet tekinteni a *kettő* (pred. és attr.) és a *két* (attr.) szavunkat, vagy a *kicsiny*, *kicsi* (pred. és attr.) és a *kis* (attr.) szavunkat, vö. Átányi 1936: 335). Az egyedüli kivétel a lapp nyelv, ahol az attributív melléknév többnyire egy *-s* képzőt kaphat (nem minden esetben és nem minden nyelvjárásban, de erre most nincs módomban részletesen kitérni). A lapp nyelvnek ezt a jelenségét az eddigi kutatások elszigetelt, a nyelv külön életében kialakult fejleménynek tartják (pl. Átányi 1943), vagy pedig kialakulását, fejlődését tisztázatlannak (pl. Korhonen 1981: 246). Azonban a nganaszan adatok tükrében érdemes lenne újrapvizsgálni a kérdést, már csak azért is, mert Hajdú Péter (2001) kapcsolatot feltételez az attributív-melléknév morfológiai megkülönböztetése és a lapp „félkongruencia” között. Ezt a kapcsolatot erősítené a nganaszan, ahol szintén nem teljes a kongruencia: számban (Sg, Du, Pl) teljes az egyeztetés, valamint nominatívuszban, akkuzatívuszban és genitívuszban, de amennyiben a jelzett szó függőesetben van (datívuszban, latívuszban, ablatívuszban, lokatívuszban, prolatívuszban), akkor a jelző genitívuszbba kerül. Ugyanakkor a nganaszant illetően kétségek merülnek fel: egyfelől találunk példát (ha nem is sokat) *-gəə* melléknévképzős állítmányra. Másfelől, ezek a példák a legutóbbi lejegyzésekből származnak, s mivel a képző produktivitását elvesztette, elképzelhető, hogy az attributív és predikatív használat ilyen módon történő megkülönböztetése is már a „múltté”. Mindazonáltal felelőtlenség lenne most határozott álláspontot foglalni, a kérdés további vizsgálatot igényel.

Most – visszatérve a szófaji kérdésekhez – nézzük meg, hogy milyen típusú töveket találunk *-gəə* képzővel ellátva:

A TŐ SZÓFAJA	NG ADAT	JELENTÉS	RÉTEG	SZAMOJÉD MEGFELELŐK
konkrét főnév	<i>katagəə</i>	‘fényes, világos’	-	ng <i>kaðar</i> ‘fény’
	<i>selegā</i> (Castrén)	‘zsiros, kövér’	PS ‘zsír’	ng <i>šela</i> ‘zsír (rén-szarvasé)’
(elvont főnév); melléknév	<i>holəgəə</i>	‘könnyű’	-	ng <i>holō</i> ‘könnyű’
elvont főnév	<i>hirəgəə</i>	‘magas’	PU ‘magas, hosszú’; PS ‘magasság’ der. korr. ‘magas’	eny <i>pišā</i> Tnye <i>pirca</i>
elvont főnév	<i>homəgəə</i>	‘éles’	PS ‘éles’	eny <i>fo"e</i> Tnye <i>pam'e</i>
elvont főnév	<i>hikəgəə</i>	‘erős’	PNS ?	ng <i>hikə</i> ‘erő’ eny <i>niho</i> ‘erő’ Tnye <i>nixi-ta</i> ‘erős’ <i>Ptlmp</i>
elvont főnév, melléknév	<i>d'ürəgəə</i>	‘mély’	PU ‘mély hely a vízben (folyóban vagy tóban) ’; PS ‘mély’	eny <i>jore'eo</i> AUG ‘mély, vastag’ Tnye <i>jor'</i> ; <i>jore</i> ‘mélység (víz, hó, háló)’
határozatlan számnév	<i>hukəgəə</i>	‘sok’	PS ‘sok’	Tnye <i>hoka</i>
határozószói eredet ??	<i>najbəgəə</i>	‘hosszú’	-	ng <i>Nai-Tea</i> ‘felső’ (Castrén)

A tövek alapvetően főnévi eredetűek, illetve melléknévi alapjelentésű szavak. Ugyanakkor a főneveken kívül találunk más névszói alosztályba tartozó töveket is. A táblázat utolsó példája különösen érdekes, mivel a példa esetleg határozószói eredetre utal.

5.8.2. A -ko/-kuo/-jko/-jkuo képzőkről

A képző nem produktív. A fentebb tárgyalt képzőhöz képest sokkal

kevesebb adat áll a rendelkezésünkre. Az eddigi leírásokban színnévképzőként szerepel. Ezek tövei között kevesebb ősi (legalább ősszamojéd korú) tövet találunk, ennek azonban feltehetően az az oka, hogy mivel az ezzel a képzővel ellátott szavak töveiben fokváltakozás következik, továbbá a képző nem produktív, az alapszó megtalálása nehezkesebb, így az etimológiai kutatások eddig nem vizsgálták kellőképpen ezeket a szavakat.

A -KƏƏ képzőhöz képest viselkedésében különbség mutatkozik abban, hogy itt, amennyiben a képző helyén a folyamatos melléknévi igenév képzője jelentkezik, megelőzi egy denominális igeképző:

d'öd'ako 'szürke, zöld, zavaros'
d'ösə-rə-tuo 'ködös, homályos; borús'
 S + denominális verbunképző + PtImp

Az 5.7. pontban már említettem, hogy nem tudni mitől függ a -k- előtti konzonzáns megjelenése a felszíni szerkezetben. Nos szemantikailag sokszínűbbnek tűnik a -KUƏ alakváltozatnál a -JKUƏ: míg előbbi szinte csak színnevekben fordul elő (ritkábban alaknevekben), addig az utóbbi általánosabb színnevek mellett dimenzionális melléknévet is találunk, fizikai tulajdonságot. stb (további jelentések: széles; mély; lapos; gyenge, hervadt; kövér, stb.).

Ugyanakkor néhány szó esetében felmerül a gyanú, hogy a -j- nem a képzőhöz, hanem a tőhöz tartozik, esetleg külön képző. Ennek megállapítása gyakran az adatok hiánya miatt nehéz, továbbá a tő passzív mivolta is nehezíti a meghatározást. Így tulajdonképpen a szavakat külön-külön kell megvizsgálni. Módszerem abban áll, hogy a nganaszannál lényegesen jobban kutatott nyenyecben keresem ezeknek a passzív töveknek a megfelelőit a hangváltozási szabályok alapján. A nyenyecben a következő etimológiai megfeleléseket találtam:

ng *d'öd'ako* Tnye *jajo* 'folyadék alja, zavarosa: üledék, lerakódás'

→ *jajexad to* 'zavaros tő'

Itt a nyenyec adat azt mutatja, hogy a tő *jVjV' szerkezetű.

A ng *tusajko* 'fekete, sötét' jelentésű szó etimológiája sem tisztázódott még. Véleményem szerint a szó eredete a következő módon fejthető meg: az enyecben találunk *tüša* 'szén' jelentésű szót. Ez az adat a nyenyec alapján tovább bontható:

tunzib'a: tu + n [Gen] 'tűz' + sib'a 'por' > 'szén'

A nganaszban ehhez az összetételhez kapcsolódik a képző: 'szén, szénpor' + -ko = 'fekete'. Érdekes, hogy a 'szén' jelentésű szót a nganaszban ma már az enyectől és a nyenyectől eltérő módon fejezi ki. Mivel az összetétel első,

'tűz' jelentésű tagja genitívusban van a nyenyecben, feltételezhető, hogy a nganaszanban is ez a helyzet, noha ez a felszíni szerkezeten nem látszik. Nganaszanul a 'tűz' *tuj*, genitívusza *tuu* (mélyszerkezetiileg: TUJƏ(Ń) → TUƏ → TUU), azaz az első szótag hosszú (két mora): *tuusajko*. Ez megmagyarázza, hogy a második szótag mássalhangzója miért marad erős fokban (*s*). A fokváltakozás szabályai szerint ugyanis hosszú magánhangzó után mindig erős fok áll.

További példák névszói tövekre:

l'isáiká (Castrén) 'lusta'

- ng *lišú* / eny *leşu* / Tnye *leşu*

nerajko 'tisztá'

- nye *ńaro*, *ńaru-j* 'tisztá, nem beszennyezett'

sirajko 'fehér'

- ng *sir* 'fehér; só, jég, hó' / eny *siró-j*, *şil'ejgu* / nye *ser*"

- PS **ser* ~ **ser*- 'fehér' (vö. **ser* 'jég') (SW: 138)

loptujko 'lógófülű, nagyfülű'

- ng *laptie* 'lógófülű'

kimajko 'sápadt, halvány'

- ng *kimaj* 'sápadtság'

- Tnye *xi'im* 'hajnali szürkület' → *xi'im-na* PART IMP

'sápadt'

A nyenyec adat nem mutat tövégi *-j* konzonánst. A nganaszan adat így ennek alapján nem értelmezhető.

kolsajko 'hosszú'

- a ng *kolsüa* 'kukac, féreg' szóval lehet kapcsolatban. Ez a nyenyecben is megtalálható:

Tnye *xalcu* 'kukac, féreg'

- tövégi *-j*-re ez sem utal.

Elképzelhetőnek tartom, hogy a vizsgált képző történetileg összetett. Első eleme (*-j*) megegyezhet a szamojéd nyelvekben általános *-j*; *-i* vonatkozó melléknévképzővel (ennek a PS **-j* képzőnek felel meg a magyar *-i* képző is). A nganaszanban a hozzákapcsolódó **-kV(V)* képző akadályozta az amúgy intervokális helyzetben bekövetkező *j > d'* változást.

5.8.3. A *-ka* képzőről

Erről a képzőről kevés adatunk van. Az bizonyos, hogy nem produktív. A harmadik tőhöz kapcsolódik, a felszíni szerkezetben a *-ka* előtt gégezárhangnak kell jelentkeznie, de ez nem minden lejegyzésben mutatkozik:

anika – *ani"ka* – *ani"ə* (AUG) 'nagy'

Itt is van egy érdekes adat, aminek a töve nem főnévi eredetre utal:

minikaa 'közele'

miniŋ

'ide' (Castrén)

Valószínű az etimológiai kapcsolat a *minsi* 'menni, utazni' ige tövével, aminek a megfelelője a nyenyecben is megtalálható 'jönni, közeledni, hozni, stb.' jelentéssel.

6. Összefoglalás

Dolgozatomban nem produktív, minőséget kifejező melléknévképzőket és a velük képzett melléknéveket vizsgáltam a rendelkezésemre álló írásos anyag alapján. Következtéseim a következők:

(1) A vizsgált képzők lejegyzések szerinti összehasonlító táblázata:

mélyszerkezet	Castrén	Tereščenko	Bol'dt	Mikola
-KƏƏ	-gā	-gə	-ga	-gə
-"KA	-kā	-ka	-ka	-ka
- ^o KUƏ: -JKUƏ	-kúa	-ko/-kuo	-ko	-ko/-kuo/ jko/-jkuo

(2) A nganaszan minőséget kifejező melléknévképzők denominálisak, de nem biztos, hogy csak főnevekből képeznek melléknévet, hanem más névszói alosztályból. Melléknévi alapjelentésű szóból is képezhető melléknév.

(3) Ugyanaz a tő csak egyféle minőséget jelölő melléknévképzőt vehet fel.

(4) A folyamatos melléknévi igenév képzője a *-gəə* képzővel ellátható tövekhez közvetlenül kapcsolódik. Különbség azonban, hogy míg a melléknévképző az első tőhöz kapcsolódik, addig az igenévképző a második. genitívuszi tőhöz:

hekə- passzív tő (Nom)

'meleg' *hekə-gəə*

heku- passzív tő (Gen)

heku-tiə

A *-ko/-kuo/-jko/-jkuo* képzővel ellátható tövek esetében egy deverbális igeképző előzi meg (ezek a tövek képző nélkül nem is fordulnak elő). A *-"ka* képzővel ellátható tövek esetében viszont nem találtam melléknévi igeneves alakot.

(5) A funkcióbeli különbségek megállapítása problémás (mivel nem produktív képzőkről van szó).

(6) A többi szamojéd nyelvben nincs (ennyi) minőséget jelölő melléknévképző. Más melléknévképzők területén (vonatkozó, moderatív) is nagyobb tarkaságot mutat.

(7) A melléknevek egy szűk csoportja esetében különbség sejthető a predikatív és az attributív használata között. Az uráli nyelvek közül hasonló jelenséget csak a lapp nyelv ismer. Ezzel kapcsolatban több olyan jelenség figyelhető meg ebben a két nyelvben (pl. ún. félkongruencia), amit a többi szamojéd nyelv sem ismer. Ebből azonban messzemenő következtetéseket még korai lenne levonni.

Rövidítések

ATTR	attributív
AUG	augmentatív
eny	enyec
Gen	genitívusz
ng	nganaszan
Nom	nominatívusz
PNS	proto északi-szamojéd
PRED	predikatív
PS	protoszamojéd
PtImp	folyamatos melléknévi igenév
PU	protouráli
SW	Janhunen 1977
Tnye	tundrai nyenyec

Szakirodalom:

- Átányi István 1943: A lapp melléknevek attributív-predikatív alakpárjainak kérdéséhez *Nyelvtudományi Közlemények* 51. 307-355.
- Bhat, D. N. Shankara 1994: *The Adjectival Category = Studies in Language Companion Series* 24. Benjamins, Amsterdam - Philadelphia
- Bhat, D. N. Shankara 2000: Word classes and sentential functions. in: (edited by Petra M. Vogel, Bernard Comrie) *Approaches to the Typology of Word Classes = Empirical Approaches to Languages Typology* 23. 47-63.
- Bol'dt, E. P. 1989: *Imennoe slovoobrazovanie nganasanskogo jazyka*. Nauka Sibirskoe Otdelenie, Novosibirsk
- Castrén, Matthias Alexander 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*. St. Petersburg
- Dixon, Robert Malcolm W. 1997: *The rise and fall of languages* Cambridge – New York, NY. ; Oakleigh : Cambridge Univ. Press

- Futaky István 1983: Zur Frage der nganasanisch – tungusischen Sprachkontakte. In (Bereczki Gábor – Domokos Péter szerk) *Uralisztikai Tanulmányok* Budapest, 155–162.
- Györke József 1935: *Die Wortbildungslehre des Uralischen. Bibliotheca Hungarico-Estica*, Tartu, O/Ü. J. G. Krüger Ant.-Ges.
- Hajdú Péter 1975: Névszók predikativ ragozása a szamojéd nyelvekben in: Hajdú Péter: *Samojedologische Schriften = Studia Uralo-Altica* 6, 115–140.
- Hajdú Péter 2001: Még egyszer az uráli morféma-osztályokról in: Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből.
- Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai (szerk: Bakró-Nagy Marianne, Bánréti Zoltán, É. Kiss Katalin) Osiris, Budapest 368–375.
- Helimskij, Evgenij A. 1986: Etymologica 1–48. Materialy po e'timologii matorsko – tajgijsko – karagasskogo jazyka. *Nyelvtudományi Közlemények* 88, 119–143.
- Helimski, Eugene 1994: Očerki morfonologii i slovoizmenitel'noj morfolologii nganasanskogo jazyka. in (Helimski, E. A. szerk.): *Tajmirszkij etnolingvističeskij sbornik*, Moskva, RGGU, 190–221.
- Helimski, Eugene 1998: Nganasan in: *The Uralic Languages* (ed. by Daniel Abondolo) Routledge, London – New York 480–515.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz = Castrenianumin toimitteita* 17. Helsinki
- Janhunen, Juha 1982: On the structure of Proto-Uralic = *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44, 23–42.
- Janhunen, Juha 1998: Samoyedic. in: *The Uralic Languages* (ed. by Abondolo, Daniel) Routledge, London – New York 457–479.
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. SKS, Helsinki
- Lehtisalo, Toivo 1936: *Über die Primären Ururalischen Ableitungssuffixe = Mémoires de la Société Finno-ugrogrienne* 72, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura
- Pajunen, Anneli 1998: Pääsanaluokkien eriytymättömyydestä uralilaiskielissä. in: (ed. by Pajunen, Anneli) *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta* SKS 185, Helsinki
- Pusztay János 1985: Tabuszavak a szamojéd nyelvekben. *Filológiai Közöny* 1985/1–4, 95–106. = *Folklór, Folklorisztika és Etnológia* 111.
- Salminen, Tapani 1993: Word Classes in Nenets (and a few about their Uralic parallels). *Festschrift für Raija Bartens = Memoires Societatis Fenno-Ugricae* 215, 257–264. Helsinki
- Salminen, Tapani 1998a: *A Morphological Dictionary of Tundra Nenets = Lexika Societatis Fenno-Ugricae* 26, Helsinki

Salminen, Tapani 1998b: Nenets. in: *The Uralic Languages* (edited by Daniel Abondolo) Routledge, London – New York 516–547.

Sorokina, I. P. 1985: Adjectives in the Enets Language = CIFU Tom 1. Syktyvkar 73.

Tereščenko, Natal'a Mitroľvanova 1967: Slova tabu v neneckom jazyke, *Sovetskoe Finnougrovedenie* 3, 123–130.

Tereščenko, Natal'a Mitroľvanova 1973: *Sintaksis samodijskih jazykov*. Nauka, Leningrad

Tereščenko, Natal'a Mitroľvanova 1979: *Nganasanskij jazyk*. Nauka, Leningrad

Wagner-Nagy Beáta Boglárka 2001: *Die wortbildung im Nganasanischen* = *Studia Uralo-Altica* 43. Szeged

A 173429